

**URMIYA FACİƏSİ (1917-1918) –
İNSANLIQ DRAMIDIR****İRADƏ NURİYEVA***Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye
Universitetinin "Humanitar fənlər"
kafedrasının professoru,
siyasi elmlər doktoru**E-mail: iradanuri@gmail.com
Orcid ID: 0000-0002-5309-0009*

1918-ci ildə böyük dövlətlərin təşkil etdiyi xristian ordusunun Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində - Urmiya, Salmas, Xoy və digər ətraf ərazilərdə Azərbaycan türklərinə qarşı törətdiyi cinayət XX əsrin ən dəhşətli soyqırımından biridir. Soyqırımı türk-müsəlman əhalinin məskunlaşdığı və Osmanlı İmperiyasına yaxın ərazilərdə ermənilər üçün dövlət yaratmaq məqsədilə həyata keçirilmişdir.

I Dünya müharibəsi dövründə Cənubi Azərbaycan ərazisi Rusiya və Osmanlı silahlı qüvvələrinin hərbi meydanına çevrildi. 1916-cı ildə Cənubi Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazisi rus qoşunları tərəfindən işğal edildi. Həmin il Osmanlı dövlətinin Hakkari bölgəsində yaşayan xristian assuriyalılar (aysorlar) Rusiyanın dəstəyi ilə öz dövlətlərinə qarşı üsyan etdilər. Lakin Osmanlı qoşunlarına uzun müddət müqavimət göstərə bilməyən on minlərlə aysor (yerli əhali onları "cilov" adlandırır) ailəsi Rusiyanın köməyi ilə Cənubi Azərbaycanın Urmiya və Salmas bölgələrinə köçürüldü [6, s. 7-8]. 1918-ci il martın 3-də bağlanmış Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərinə görə, Çar Rusiyasının qoşunlarının Şimali İrandan (Cənubi Azərbaycandan) çıxarılması ilə eyni zamanda müttəfiq dövlətlər - İngiltərə, Fransa və ABŞ-nin erməni, aysor və Cənubi Azərbaycanda qalan rus silahlı birləşmələrindən təşkil etdikləri xristian ordusu azərbaycanlılara qarşı səlib yürüşü həyata keçirdi.

Rus qoşunlarının İrandan təxliyə edilməsindən sonra ingilislər Osmanlı dövlətinin yolunu kəsmək üçün Urmiya bölgəsində erməni və aysorlarla birləşməyi, digər tərəfdən isə Tehran-Qəzvin yolu üzərindəki Rəşt bölgəsini tutmağı, Xəzər dənizinin sahilindəki Ənzəli limanına, oradan da dəniz yolu ilə Bakıya daxil olub şəhəri ələ keçirən ermənilərlə birləşərək işğal etməyi planlaşdırırdılar. Bakı neftinin digər müttəfiqlərin əlinə keçməsinə imkan verməyən İngiltərə dərhal öz hərbi hissələrini rus qoşunlarının çıxdığı ərazilərdə yerləşdirdi [6, s. 8]. Eyni zamanda, Britaniya hökuməti Osmanlı ordusunun bu bölgələri ələ keçirməməsi üçün ABŞ və Fransa konsulluqlarının köməyi ilə erməni və aysorları dəstəklədi [3]. Persi

Sayksın fikrincə, ingilislərin İranın cənub sərhədləri boyunca yerləşən hərbi birləşmələrindən başqa ölkənin şimalına göndərmək üçün kifayət qədər hərbi qüvvəsi yox idi və ən yaxşı ingilis birləşmələrinin yerləşdiyi Bağdad Cənubi Azərbaycandan uzaqda idi. Buna görə də, ingilislər Osmanlı ordusunun hücumlarının qarşısını almaq üçün bölgədə mövcud olan erməni və aysorlarla əlaqə yaratdılar. Rus ordusundan qaçan zabıt və əsgərləri də təşkil edib təlim keçdilər [7, s. 60]. İngilis hərbi birləşmələri Zəncan və Miyanəni işğal etdilər, Xoy və Urmiyada ingilis zabıtlərinin komandanlığı altında polis və qoşunlar yerləşdirdilər. Müttəfiqlər rusların əvəzinə erməni və aysorları azərbaycanlılara və osmanlılara qarşı silahlandıraraq rus, ingilis, fransız [6, s. 37] zabıtlərinin komandanlığı altında 6 batalyon (4 aysor və 2 erməni batalyonu), 4 batareya, 300 nəfərlik süvari dəstə və bir pulemyot rotası təşkil etdilər [5, s. 5]. Anadolu bölgəsindən geri çəkilən rus qoşunlarının tərkibində olan ermənilər də Urmiya bölgəsinə gələrək burada yerləşən erməni və aysorlarla birləşdilər. Onlar rus ordusuna məxsus silahları ələ keçirərək Güney Azərbaycanın Urmiya, Salmas, Xoy və digər ərazilərindəki yerli əhaliyə hücum etdilər.

1918-ci ilin fevral-mart aylarında xristian ordusu əsasən Urmiya və Dilman ərazilərində topladılar. Urmiya bölgəsində erməni və aysorların getdikcə şiddətlənən qanlı qırğınlarının qarşısını almaq üçün görülməli tədbirlər Osmanlı dövləti tərəfindən VI Ordu komandanı Xəlil Paşaya həvalə edildi [6, s. 41]. 1918-ci ilin əvvəlindən erməni və aysor silahlı birləşmələrinin Güney Azərbaycanda türk-müsəlman əhaliyə qarşı görünməmiş qəddarlıqla həyata keçirdikləri qətliaamlar fevralın 22-si cümə günü Urmiya sakinlərinin 3 günlük fasiləsiz qırğını ilə başladı [6, s. 44]. Qırğının ilk günü Urmiya şəhərinin Əsgərxan məhəlləsi tamamilə dağıldı. T.Dilmagani dövrünün mənbələrinə əsaslanaraq bu hadisəni belə təsvir edir: "Belə bir sürətli və vəhşicəsinə hücumu gözləməyən müsəlmanlar gözlənilmədən yaxalandılar. Onlar hücum etdikləri evlərin sahiblərini öldürür, aşılarını

qarət edir, sonra yandırır dılar” ... Urmiyanın Novgeçər, Yurtşah və şəhərin cənub hissəsindəki məhəllələrdə yaşayan müsəlmanların böyük hissəsi məhv edildi. Top atəşləri ilə yandırılan şəhər tamamilə dəyişdi, insanların nalə səslərindən qulaq tutulurdu.... [5, s.117-118]. Qırğının ikinci günü də gecə yarısı Çalbaş və Dikəli məhəllələrində top səsləri eşidildi, ... günahsız insanların çığırtıları qulaq batırırdı. Qatillər şəhərin mərkəzindəki Hacı Müstəşarin karvansarasına toplaşaraq yoldan keçən hər kəsi qətlə yetirirdilər. Xristian ordusu gecə saatlarında Urmiya qalası yaxınlığındakı evlərə hücum edərək kişi və qadınları öldürür, əmlakları qarət edir, gənc qadınlara təavüz edirdilər. Fevralın 25-də atəş dayandırıldı və 48 saat ərzində bütün müsəlmanlardan silahlar yığıldı. Əhali yaxınlarının meyitlərini basdırmağa başladı. Ölənlərin sayı o qədər çox idi ki, onları bükməyə kəfən çatışmırdı. Cəsədlərin basdırılması bir neçə gün çəkdi. Gündə 200-ə qədər cənazəni dəfn etmək olurdu. Martın əvvəllərində Urmiya şəhəri tamamilə xristian ordusu tərəfindən tutuldu [5, s.119-133.]. Üşnü bölgəsində də qətləmlər törədildi.

Osmanlı dövləti Urmiya gölü ətrafında erməni vəhşiliyinin qarşısını almaq məqsədi ilə VI və III orduların Cənubi Azərbaycanın müsəlman əhalisindən topladığı qüvvələrlə birlikdə Qars-İrəvan istiqamətində yürüş etməyi planlaşdırırdı. Digər tərəfdən isə İran vəliəhdinin başçılığı altında Təbrizdən hərəkət edən hərbi dəstə ilə Xoyda [6, s. 47] baş verən döyüşdə ermənilər məğlub olaraq qaçdılar. Verilən məlumat görə, ingilis və fransız zabitlərinin komandanlığı altında 4 top və çoxlu odlu silaha malik 3-4 min erməni və Urmiyadan 20-30 km cənubda yerləşən Rəşahan, Xəzmlər, Maşan və Salvatıda xüsusi partizan dəstələri vardı [2]. Erməni-aysor qoşunlarının dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdikləri misli görünməmiş soyqırımları Urmiyanın kəndlərində də davam edirdi. Çəhircə və Nazlıçay kənd sakinlərinin möhkəm hasarlarla əhatə olunmuş ucqar Qəhrəmanlı kəndinə qaçdıqlarından xəbər tutan erməni-aysor quldur dəstələri martın ortalarında kəndə hücum etdilər və aprelin əvvəllərində Əlipəncəsi dağının ətəyindəki mövqedən 2 topdan kəndi atəşə tutdular. 334 kənd sakini qətlə yetirildi. Kənddə bir nəfər də olsun sağ insan qalmamışdır. İki-üç il bu kəndin şəhidlərinin sümükləri küçələrdə, həyətlərdə, evlərdə qalmışdır [5, s.173-174.]. 3 aprel 1918-ci ildə xristian ordusu Salmasın mərkəzi Dilmanı ələ keçirdi. Başqa kəndlərdən olan müsəlmanlar xristianların zülmündən qaçaraq Əsgərabad kəndinə sığındılar. Kənd hər tərəfdən mühasirə olunmuşdur. 24 may 1918-ci il

şənbə günü xristianlar Xoya hücum etdilər. Urmiya, Salmas, Sulduz və başqa yerlərdən insanlar köməyə gəldilər. Cümə günü, 30 may 1918-ci ildə xristianların silahlı dəstələri Əsgərabada hücum edərək top atəşləri ilə kəndi darmadağın etdilər. Şücaət və mərdliklə vuruşan müdafiəçilər şəhid oldular. Qala divarları dağıldı və əhaliyə divan tutuldu. Kənd məscidində gizlənənlərə belə aman verilmədi. Onları tikə-tikə doğrayaraq öldürdülər. Məsciddən çölə çoxlu qan axırdı. Küçələrdə, yollarda, bağlarda gizlənən müsəlmanların hamısını güllələdilər. Əsgərabad qəbiristanlığına çevrildi. Ölənləri basdırmağa insan belə tapılmırdı [6, s. 50-51].

Baş komandanlıq Vəkalət-i Cəliləsinin əmri ilə III Ordu Van istiqamətinə göndərildi və Əli Ehsan Paşanın başçılıq etdiyi IV Nizami ordu Vanı ələ keçirərək erməniləri Saray və Basqalaya doğru təqib etdi. Bundan başqa, Urmiyə istiqamətində hərəkət etmək üçün yaradılmış VI Ordunun xüsusi partizan dəstəsindən ibarət bir taburu 5 aprel 1918-ci ildə Rayatdan Üşnü istiqamətində sərhədi keçdi, digər üç taburu isə Ərbildən Rəvandizə doğru irəlilədi. Vəziyyətin ciddiləşdiyini görən ermənilər İngiltərə ordusuyla birləşmək üçün İran hökumətinə müraciət etdilər. Hökumət ermənilərə yalnız silahlarını təhvil verdikləri təqdirdə buna icazə verəcəyini bildirdi. Bu zaman Urmiya bölgəsindəki ermənilər Mosulda ingilis qüvvələri ilə vuruşan Osmanlı ordusuna hücum hazırlayırdı. 1918-ci il mayın 10-da Osmanlının hərbi naziri Ənvər paşanın göstərişi ilə IV nizami ordu Üşnüdən Urmiyaya yürüş etdi [4, s. 548]. Osmanlı qoşunlarının köməyi ilə Dilman və Salmas ermənilərdən azad edildi. Qafqaz cəbhəsindən Andronikin başçılıq etdiyi erməni qüvvələri Culfadan Araz çayını keçərək Xoydan cənuba doğru irəliləməyə başladılar. Ermənilərin məqsədi Təbrizə doğru irəliləyən ingilis qoşunları ilə birləşmək, Osmanlı ordusunu məğlub etmək və sonra Qafqaz cəbhəsinə geri qayıtmaq idi. Lakin Osmanlı ordusu ermənilərin ingilislərlə birləşməsinə imkan vermədi və onları məğlub edərək Araz çayının şimalına doğru geri çəkilməyə məcbur etdi. Bir müddət sonra ingilislər Rəşt-Urmiyə xəttinə və Təbrizdən 10 km məsafədə yerləşən Bazmiç kəndinə yaxınlaşdılar [6, s. 53-54]. Osmanlı ordusunun hərbi hissələrinin Təbrizə doğru hərəkəti ingilis və fransız konsullarını şəhəri tərk etməyə məcbur etdi, hətta Təbrizdə olan ermənilər də qaçmağa başladılar. Osmanlı qoşunları qısa müddətdə ingilislərdən əvvəl Təbrizi ələ keçirdilər, sonra Miyanə, Dəymətaş, Qaraçam və Türkmənçay mövqelərində ingilislərə güclü zərbələr endirərək onları cənub-şərq istiqamətində

geri çəkilməyə məcbur etdilər [1]. 1918-ci ilin iyun ayında Osmanlı qoşunları Xoy şəhərinə çatdılar və oradan Salmasa hərəkət etdilər. Bir neçə gün davam edən döyüşlərdən sonra erməni ordusu məğlubiyyətə uğrayaraq qaçmağa başladı, lakin geri çəkilməyə dəyənləri yandırır, insanları öldürür, məğlubiyyət acısını dinc əhalidən çıxırdı. Bu zaman qaniçən daşnak Andronik Xoy şəhərini tutmaq və erməni-aysor ordusu ilə birləşmək üçün 8 min nəfərlik hərbi dəstə ilə Culfadan hərəkət etdi. Ermənilər Xoy şəhərini tutub əhalini məhv etdikdən sonra özləri ilə gətirdikləri 10 min erməni ailəsini burada yerləşdirmək və Azərbaycanın bu hissəsini Ermənistanla birləşdirmək niyyətində idilər. 1918-ci il iyunun 24-də Andronikin ordusu Xoy şəhərini mühasirəyə aldı. Ermənilər Urmiyada törətdikləri vəhşilikləri burada da davam etdirdilər. Şəhər əhalisi silahlı müdafiə ordusu yaradaraq düşməyə ciddi müqavimət göstərdi. Şəhərin müdafiəsində hətta qadınlar da iştirak edirdilər. Ermənilər şəhəri top atəşinə tutdular. Lakin Osmanlı ordusunun Salmasdan yaxınlaşdığını gören ermənilər məğlub olacaqlarını anlayaraq geri çəkildilər. Ermənilər zəif müdafiə olunan şəhər və kəndlərə basqınlarını davam etdirir, yeni faciələr törədirdilər. Onlar Urmiya gölündəki Rusiya hərbi gəmisindən də istifadə etmək niyyətində idilər. 180 nəfər yaxşı təlim keçmiş erməni-aysor hərbcisi bu gəmi ilə Şərəfxana limanına irəliləyib oradakı gəmiləri də ələ keçirmək istəyirdilər. Lakin onlar sahilə çıxanda Osmanlı türkləri və azərbaycanlılarla döyüşdə məhv edildilər. Beləliklə, onların bu planı da iflasa uğradı [6, s. 55-56].

1917-1918-ci illərdə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində, əsasən Urmiya, Salmas, Xoy və digər ətraf ərazilərdə böyük dövlətlərin təşkil etdiyi, əsasən ermənilərdən ibarət olan xristian ordusunun Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı nəticəsində 100 minlərlə dinc əhali qətlə yetirildi. Birləşmiş xristian ordusu Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində onlarla şəhər və kəndi talan edərək yerlə-yeksan etdi, kişi, qadın, uşaq və qocanı fərq qoymadan dünyada misli görünməmiş soyqırımı məruz qoydu. Soyqırımı baş verdiyi dövrdə yaşamış Seyid Əhməd Kəsrəvi yazır ki, Urmiya şəhərində 130 mindən çox insan ermənilər və aysorlar tərəfindən öldürülmüşdür [8, s. 919]. Xristian ordusunun təkə Urmiyada törətdiyi soyqırımı nəticəsində 100 min dinc sakin həlak olmuşdur. Soyqırımının nəticələri barədə daha dəqiq məlumatı İranın mərkəzi hökumətinin Urmiyadakı kargüzarı Rəhmətullah xan Mötəmidəlvuzərə vermişdir. Bölgələrdə aparılan bu hesabatlara görə: “Şəhərin bəzi məhəllələrinə, eləcə də bəzi kəndlərə

dəyən xəsarət və can itkisinin hələ də hesablanması davam etməsinə baxmayaraq, I Dünya Müharibəsi başlayandan indiyədək sadəcə qeydə alınan və hesablama vərəqələrində göstərilən can itkisi 160 min nəfər, xəsarət isə təxminən 160 krur tükən idi, ... xəsarət və insan tələfatı qeydə alınmayan məntəqələr də hesablanarsa, dəyən maddi xəsarət 200 krur tükən, insan itkisi isə 200 min nəfər olur” [6, s. 58]. Beləliklə, Güney Azərbaycanında, əsasən Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğınlar əslində ermənilərin Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolu və İranda türk-müsəlman əhalisini soyqırımına məruz qoyaraq gələcəkdə türksüz “Böyük Ermənistan” yaratmaq planının tərkib hissəsi idi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. ATASE, K. 400, D.1575, F. 003-10.
2. ATASE, K. 3632, D.136, F. 028-04.
3. ATASE, K. 4-10481, D.306, F. 51-4.
4. *Birinci Dünya Harbində Türk Harbi Irak-İran Caphesi 1914-1918, Genel Kurmay Tarih və Stratəjik Etüt Başkanlığı Yayınları, c.3, 2.Kısım, Ankara 2002, s. 548.*
5. *Dilməqani T.Güney Azərbaycan Birinci dünya müharibəsi illərində. (Tərcümə edən və korrektor C. Mirzəyeva). AMEA Z.Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu, Bakı, 2011, s.4-5.*
6. *Güntəkin Nəcəfli. Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918). (ATASE sənədləri əsasında). Bakı: 2017.-112 s.*
7. *Percy Sykes. İran Tarihçesi. Harbi Umumide İran. Erkan-i Harbiye-i Umumiye İstihbarat Dairesi Neşriyatı. İstanbul 1341. s. 63.*
8. *Seyid Əhməd Kəsrəvi. "Tarix-e 18 sale Azərbaycan" çap 5, nəşr-e Əmir Kəbir, Tehran 1350.*

XÜLASƏ

1917-1918-ci illərdə türk-müsəlman əhalinin məskunlaşdığı və Osmanlı İmperiyasına yaxın ərazilərdə erməni dövləti yaratmaq məqsədilə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində - Urmiya, Salmas, Xoy və digər ətraf ərazilərdə Azərbaycan türklərinə qarşı erməni, aysor və Cənubi Azərbaycanda qalan rus silahlı birləşmələrindən təşkil etdikləri xristian ordusunun həyata keçirdiyi soyqırımı nəticəsində 100 minlərlə dinc əhali qətlə yetirilmişdir. Urmiya bölgəsində erməni və aysorların törətdikləri qanlı qırğınların qarşısını almaq Osmanlı dövlətinin VI Ordu komandanı Xəlil Paşaya həvalə edilmişdir. Rus qoşunlarının İrandan təxliyə edilməsindən sonra ingilislər Urmiyada erməni və aysorlarla birləşərək, digər tərəfdən

isə Tehran-Qəzvin yolu üzərindəki Rəşt bölgəsini tutaraq, Xəzər dənizinin sahilindəki Ənzəli limanına, oradan da dəniz yolu ilə Bakıya daxil olub şəhəri ələ keçirən ermənilərlə birləşməyi və Bakı neftinə nəzarət etməyi planlaşdırırdılar. Birləşmiş xristian ordusu Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində onlarla şəhər və kəndi talan edərək yerlə-yeksan etdi, kişi, qadın, uşaq və qocanı fərq qoymadan dünyada misli görünməmiş soyqırımına məruz qoydu. 1914-1918-ci illərdə isə can itkisi təxminən 200 min nəfər idi.

Açar sözlər: *Cənubi Azərbaycan, Urmiya faciəsi, soyqırım, erməni, aysor, ingilis və rus birləşmiş ordusu, Xəlil Paşa.*

ТРАГЕДИЯ УРМИИ (1917-1918) – ДРАМА ЧЕЛОВЕЧЕСТВА ИРАДА НУРИЕВА

*Доктор политических наук,
профессор кафедры «Гуманитарных наук»
Азербайджанского Государственного
Университета
Нефти и Промышленности*

РЕЗЮМЕ

В 1917-1918 годах с целью создания армянского государства на территориях, населенных турецко-мусульманским населением и близких к Османской империи, в западном районе Южного Азербайджана - Урмии, Салмасы, Хое и других прилегающих районах, в результате геноцида, осуществленного христианской армией, организованной армянами, айсорскими и оставшимися в Южном Азербайджане российскими вооруженными силами против азербайджанских турков, погибло 100 тысяч мирных жителей. Халил-паше, командующему Шестой армией Османского государства, было поручено предотвратить кровавую резню, учиненную армянами и айсорами в районе Урмии. После эвакуации российских войск из Ирана британцы планировали объединиться с армянами и айсорами в Урмии, а с другой стороны занять район Рашт на дороге Тегеран-Казвин, войти в порт Энзели на побережье Каспийского моря, а затем войти в Баку морем и объединиться с захватившими город армянами и контролировать бакинскую нефть. Объединенная христианская армия разграбила десятки городов и деревень в западном регионе Южного Азербайджана и подвергла мужчин, женщин, детей и стариков беспрецедентному в мире геноциду. В

1914-1918 годах человеческие потери составили около 200 тысяч человек.

Ключевые слова: *Южный Азербайджан, трагедия Урмии, геноцид, объединенная армия армян, айсоров, англичан и русских, Халил-паша.*

TRAGEDY OF URMIA (1917-1918) – THE DRAMA OF HUMANITY IRADA NURIYEVA

*Doctor of Political sciences, professor
Azerbaijan State Oil and Industry University,
Azerbaijan*

SUMMARY

In 1917-1918, with the aim of creating an Armenian state in the territories inhabited by the Turkic-Muslim population and close to the Ottoman Empire, in the western region of South Azerbaijan - Urmia, Salmas, Khoi and other adjacent areas, as a result of genocide carried out by a Christian army organized by Armenian, Aysor and the Russian armed forces remaining in Southern Azerbaijan against the Azerbaijanian Turkic, killed 100 thousand civilians. Halil Pasha, commander of the 6th Army of the Ottoman State, was assigned to prevent the bloody massacres committed by Armenians and Aysors in the Urmia region. After the evacuation of the Russian troops from Iran, the British planned to unite with the Armenians and Aysors in Urmia, and on the other hand, occupy the Rasht region on the Tehran-Qazvin road, enter the port of Anzali on the coast of the Caspian Sea, and then enter Baku by sea, and unite with the Armenians who capture the city and control Baku's oil. After the evacuation of the Russian troops from Iran, the British planned to unite with the Armenians and Aysors in Urmia, and on the other hand, occupy the Rasht region on the Tehran-Qazvin road, enter the port of Anzali on the coast of the Caspian Sea, and then enter Baku by sea and unite with the Armenians who captured the city, then planned to control Baku oil. The united Christian army looted dozens of towns and villages in the western region of South Azerbaijan and subjected men, women, children and the elderly to an unprecedented genocide in the world. In 1914-1918, the loss of life was about 200 thousand people.

Keywords: *Southern Azerbaijan, the tragedy of Urmia, genocide, the united army of Armenians, Aysors, British and Russians, Khalil Pasha.*